

УДК 159.9.072

Оксана Яремчук

доктор психологічних наук, доцент,
провідний науковий співробітник,
Інститут соціальної та політичної психології Національної академії
педагогічних наук України, м. Київ
<https://orcid.org/0000-0001-8837-467X>
yar.oxana@gmail.com

СТРУКТУРНО-ФУНКЦІОНАЛЬНА МОДЕЛЬ НАЦІЄТВОРЧОГО ПОТЕНЦІАЛУ ІСТОРИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ В УМОВАХ МУЛЬТИКУЛЬТУРНОСТІ

Пропонується структурно-функціональна модель націєтворчого потенціалу історичної психології в умовах мультикультурності, акцентуються можливості консолідації етнокультурних груп та особистостей в соціальній роботі на основі принципу мультикультуралізму. Розглянуто особливості мультикультурних суспільств у постмодерністському ракурсі; проінтерпретовано соціетальне підґрунтя мультикультуралізму.

Проблеми розуміння та управління культурним розмаїттям на рівні регіонів, держав, національних спільнот і навіть окремих особистостей виявилися сьогодні важко вирішуваними. Тому видається актуальним розглянути умови, необхідні й достатні для того, щоб консолідувати в соціальній роботі спільноти, що різняться за культурним спрямуванням. Для цього ми звертаємось до структурно-функціональної моделі націєтворчого потенціалу історичної психології в умовах мультикультурності.

З урахуванням можливості консолідації етнічних груп та окремих осіб у соціальній роботі за принципом мультикультуралізму розглянуто характеристики багатокультурного суспільства в постмодерністській перспективі, проінтерпретовано соціетальну основу політики мультикультуралізму.

Викликом багатокультурного суспільства є заперечення ієрархії культури, культурного поділу між центром і периферією, примат горизонтальних зв'язків над вертикальними. Усе це наближає мультикультуралізм до практики постмодерних спільнот.

Принцип багатокультурного суспільства полягає в тому, щоб ураховувати етнічні відмінності тією мірою, якою мігранти можуть ототожнюватися з культурною традицією, але лише якщо їх ідентифікація не порушує прав людини та закони приймаючих країн. З одного боку, це уможливорює вищезгадане горизонтальне спілкування культур у мультикультурній спільноті, а з другого – змушує людину подолати межі своєї особистості і визнати цінність інших культур у власній самореалізації. Постмодерністський проект сучасної багатокультурної реальності зосереджується на гармонізації понять “Я”, “Інший”, “Чужий” в індивідуальному та соціальному просторі, а також звертається до ідеї культурного діалогу. У цих умовах індивідуальний мультикультуралізм є необхідним. Індивідуальний мультикультуралізм – це здатність суб'єкта в процесі самоконституювання створювати нові цінності і смисли на перетині різних культур. Етнічна ідентичність, яка була досягнута через етнічну самоідентифікацію особи в соціальній роботі, у тому числі через особистісно прийнятні етнічні традиції, цінності, уможливорює досвід співпраці у складі колективного суб'єкта – нації.

Ключові слова: структурно-функціональна модель націєтворчого потенціалу історичної психології; мультикультуралізм; консолідація етнокультурних груп; соціальна робота; особистість.

1. ВСТУП

Постановка проблеми. Проблеми розуміння та управління культурним розмаїттям на рівні регіонів, держав, національних спільнот і навіть окремих особистостей виявилися сьогодні важко вирішуваними. Тому видається актуальним розглянути умови, необхідні й достатні для того, щоб консолідувати в соціальній роботі спільноти, що різняться за культурним спрямуванням. Для цього ми звертаємось до структурно-функціональної моделі націєтворчого потенціалу історичної психології в умовах мультикультурності.

Дана проблематика є складовою парадигми, яку можна назвати соціально-психологічним підходом в історичній психології до феноменів, які за своєю суттю є міждисциплінарним предметом, зокрема

до історичної пам'яті. Специфіка розкриття націєтворчого потенціалу історичної психології на основі модифікації історичної пам'яті в даному дослідженні полягає у принциповому акцентуванні на суб'єктній, індивідуально-особистісній природі цього процесу. У цьому різниця між пропонуваним психолого-історичним підходом до націєтворення та іншими підходами, які акцентують на колективному суб'єкті, на груповому рівні проблематики. Близьким за ідеєю постає суб'єктно-вчинковий підхід до націєтворення В. О. Татенка, але, на наш погляд, він не бере до уваги міфологічну сутність історичної пам'яті та спільний вчинок етнокультурної міфотворчості зі створення консолідуючого національного міфу. Ці феномени якраз і виявляються своєрідними містками для переходу від індивідуального авторського міфу стосовно нації до консолідуючого національного міфу. Останній постає з ціннісно-сміслових напрацювань індивідуальних авторських міфів учасників спільного вчинку етнокультурної міфотворчості і передбачає синтез індивідуального ціннісно-сміслового континууму і соціально значущих смислів і цінностей певних етнокультурних спільнот, з якими себе ідентифікують учасники цього спільного вчинку. Створення консолідуючого національного міфу поєднане з процесами самоактуалізації, саморозвитку, самоздійснення учасників, і це вирішує проблему мотивації до націєтворення. Зазвичай брак останньої в учасників є причиною неефективності соціокультурних та політико-психологічних технологій консолідації нації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед дослідників, які займаються цією проблематикою в цілому мультикультуралізм розуміється як теорія, практика і політика неконфліктного співіснування в одному життєвому просторі кількох різнорідних культурних груп.

Такої позиції дотримуються В. О. Наумкін, Ю. І. Рубінський, І. А. Мальковська, В. С. Котельніков, В. А. Мамонова, Н. І. Басіна та ін. Мультикультуралізм також тлумачиться як засіб, який здатний пом'якшити негативні (перш за все для традиційних культур, етнічних і конфесійних груп) наслідки глобалізації. Один з них – міграційні переміщення, що змінюють у короткі терміни історичний, соціальний

та етнокультурний вигляд населення держав. Тому термін “мультикультуралізм” часто використовується для опису демографічних умов культурного та етнічного розмаїття (там, де воно є), незалежно від того, чи підтримується таке розмаїття офіційною політикою держави, чи ні. Цьому аспекту дискурсу мультикультуралізму присвячені праці Е. Гідденса, З. Баумана, А. Лейпхарта, П. Бергера, С. Хантінгтона, Р. Лейкена, Р. Брубейкера, Е. Паїна, С. Жижека, К. Галлі, Б. Лофлера, Ф. О. Радтке та ін. Українські дослідники: М. О. Шульга, І. О. Кресіна, О. Ю. Хорошилов, Л. Д. Бевзенко та ін. розглядають політичну практику мультикультуралізму з точки зору застосування її досвіду в Україні. Переважно із соціально-філософських, морально-етичних позицій, зокрема в контексті дискурсу між лібералами та комунітаристами, розглядають мультикультуралізм Ч. Тейлор, М. Сендел, А. Макінтайр, М. Уолцер, В. Кимліка, Б. Парекх, Б. Беррі, Ч. Кукатас.

Важливу роль у рамках теорії мультикультуралізму відіграє трансформація понять “нація”, “етнос”, “національна ідентичність”, і тут необхідно відмітити роботи Б. Андерсона, Р. Брюейкера, Е. Геллнера, У. Альтерматта, В. Малахова та ін.

Мета статті – зважаючи на необхідність концептуалізації багатофакторного, різновекторного та когнітивно складного поля дослідження націєтворчого потенціалу історичної психології, подати його структурно-функціональну модель в умовах мультикультурності.

2. РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Історична психологія – це соціально-психологічна парадигма вивчення психічних явищ, зумовлених історичною та культурною єдністю людей, глибинно-психологічними передумовами їх взаємодії та спільної діяльності, що визначають спадкоємність культурно-історичних смислів і цінностей та уможливають конструювання політико-психологічних проєктів майбутнього великих соціальних груп в умовах мультикультурності на основі історичної пам’яті.

Історична пам’ять – це соціально-психологічний феномен колективного та індивідуального відтворення (усвідомлення) минулого досвіду, що має архетипову природу, опосередковується сьогоденням

та виконує функцію моделювання майбутнього спільнотою та особистістю, сприяючи трансформації їхньої свідомості в процесі націєтворення. Також акцентуємо увагу на кількох поняттях, які вироблялися в межах соціально-психологічної моделі етнокультурної міфотворчості особистості та спільноти (МЕМОС), а також нашої соціально-психологічної концепції етнокультурної міфотворчості, яку покладено в основу теперішніх досліджень історичної пам'яті і націєтворчого потенціалу історичної психології [1].

Етнокультурна міфотворчість особистості – процес створення суб'єктивного міфологічного простору, що корелює з певним типом культурно-історичного, етносоціального та екзистенціального досвіду, відбитого в різних текстах, наративах, поведінці, життєвому шляху загалом.

Спільний вчинок етнокультурної міфотворчості – особлива система взаємодії між людьми, що передбачає творення його учасниками унікальних, індивідуально і соціально значущих смислів і цінностей етнокультурної спільноти, з якою вони себе ідентифікують. Основний його принцип – ціннісно-сміслова спрямованість особистості на процес переструктурування середовища відповідно до структури особистісних смислів.

Індивідуальний авторський міф (це поняття ми розробляли на основі поняття особистого міфу в концепції Карла Густава Юнга, привносячи акценти, які передбачали, перш за все, авторство у взаємодії з ціннісно-смісловими проявами особистого міфу) – трансцендентний акт цілісного осягнення суб'єктивного екзистенціального досвіду, пізнаючи який шляхом інтерпретації автонаративу, особистість розширює межі уявлень про власний внутрішній та зовнішній світи. Індивідуальний авторський міф постає в діалозі суб'єкта націєтворчості з несвідомим у міфологічному наративі і є результатом осмислення особистого міфу. Найяскравішим його проявом є творчість життєвого шляху.

Беручи до уваги представлені поняття, хотіли б підкреслити сутність соціально-психологічної концепції етнокультурної міфотворчості, в якій етнокультурна міфотворчість розуміється як

синтетичне і багаторівневе явище, що відображує здатність людини розпізнавати архетипово-символічні змісти і, взаємодіючи з ними, розкривати свій культурно-історичний і соціально-психологічний потенціал. Етнокультурна міфотворчість виступає важливою формою пізнання, самоактуалізації, саморозвитку та самоздійснення особистості, особливо в умовах культурної глобалізації. У процесі спільного вчинку етнокультурної міфотворчості створюються ціннісно-сміслові та предметно-дієві передумови консолідації етнологічної спільноти. Етнокультурна міфотворчість ґрунтується на індивідуальному авторському міфотворенні, яке узгоджує етнокультурну картину світу та індивідуальний образ світу суб'єкта і лежить в основі формування та розвитку національного міфу, оскільки відображає взаємозв'язок ментальності особистості як суб'єкта й етносу як колективного суб'єкта.

Зважаючи на це концептуальне бачення, далі робимо акцент на тому, що соціально-психологічна модель етнокультурної міфотворчості особистості та спільноти (МЕМОС) надає можливість зробити кроки від “я” (пошуків власного глибинного уявлення про свою індивідуальність, закорінену в культуру) через спільний вчинок етнокультурної міфотворчості до феномену, який можна назвати колективним суб'єктом – “ми”. У моделі розробляється складний алгоритм досягнення цього переходу, ми свого часу акцентували на механізмах, які дають можливість досягнути певного рівня самоусвідомлення, щоб стати учасником спільного вчинку консолідації етнологічної спільноти.

На основі даної концепції і моделі МЕМОС далі розробляємо структурно-функціональну модель націєтворчого потенціалу історичної психології в умовах мультикультурності (на підґрунті історичної пам'яті) – НКПП. Ця модель досить складна, але вбачаємо в цьому прояв того, що сам процес націєтворення, розкриття націєтворчого потенціалу історичної психології є багатоаспектним, мультипарадигмальним. Поєднання у даній моделі, яка має форму пентатетраедра, основних проявів, елементів цього процесу надає можливість поступово впроваджувати ідею

консолідації нації, яка як певний імпульс досягає суб'єкта розгортання цієї ідеї, а саме історичної психології (як науки та як певної спільноти науковців, вмотивованих пізнати основні ціннісно-сміслові координати консолідації нації). Отже основними елементами пропонованої моделі є суб'єкт – історична психологія як наука і спільнота науковців; об'єкт розгортання самої ідеї – “нація”; принципи, на основі яких відбувається таке розгортання, – принцип національного міфу, принцип смислоутворення в символотворчості, принцип мультикультуралізму. Застосування суб'єктом націєтворення психоісторичної реконструкції передбачає не тільки зчитування певних кодів ціннісно-сміслових ресурсів ідеї консолідації нації, але й вчування в культурно-історичний простір, щоб вступити в певний ціннісно-смісловий резонанс з історичними подіями, присутніми в історичній пам'яті.

На наш погляд, дуже важливою є модифікація історичної пам'яті, яка уможлиблюється саме завдяки взаємодії ідеї консолідації нації з суб'єктами розгортання цієї ідеї і об'єктом. Зазначимо, що основні елементи цієї моделі відповідають викликам сучасності: мультикультурності як певному ресурсу, який може бути стимулом для націєтворення в сучасних умовах глобалізації; соціогуманітарним технологіям на основі історичної психології в освіті та мистецтві; розвитку громадянського суспільства; модернізації традицій. Основними механізмами розгортання націєтворчого потенціалу історичної психології є психорезонанс з історичними подіями, катарсис, сповідальність, механізм спільного вчинку, пов'язаний з консолідуючим національним міфом і технологією його створення, а також психоісторична реконструкція. Звернемо увагу, що є й друга частина цієї комплексної моделі – структурно-функціональна модель конфліктологічного потенціалу історичної психології в умовах мультикультурності, з якої бачимо, що ідея консолідації має зворотний бік – називаємо його ідеєю деконсолідації нації. Суб'єктом розгортання цієї ідеї є вже історична психологія саме як даність характерних для певної нації історичних подій, перипетій, проблематики конфліктів, які виникали між самими представниками даної нації та з оточенням. Об'єкт ідеї деконсолідації – насе-

лення, тобто вже не національна спільнота, а саме населення у вигляді представників різних етнокультурних груп, які не вбачають власної спільності. Проявляються деструктивні тенденції, пов'язані з авто- та гетеростереотипами, та індивідуалістична мотивація до роз'єднання. Тут, звичайно, спільного вчинку не відбувається, діє розбрат. Відповідно механізми, які тут спрацьовують, є антиподами механізмів, які розглядали в першій частині моделі: психоісторична деконструкція, самоприниження і комплекс меншовартості, практики протидії консолідаційним процесам, формування негативного образу майбутнього. Зрештою дія цих механізмів може призводити до фальсифікації історичної пам'яті, до нівелювання традицій, асиміляції населення, загалом до згортання націєтворчих процесів.

Підкреслимо, що ці дві складові – націєтворчий потенціал історичної психології та конфліктологічний потенціал історичної психології – є необхідними, тому що відбувається діалектична взаємодія цих тенденцій, і ідея деконсолідації нації зі свого боку дає певний імпульс на те, щоб шукати індивідуальні прояви, які б могли поєднувати різні етнокультурні спільноти, різні соціальні верстви, покоління на основі пошуку спільних цінностей, які у тому числі можуть бути знайдені в історичній пам'яті як феномені, що характерний для представників різних соціокультурних груп і етнокультурних спільнот. Культурна глобалізація в даному випадку виглядає саме як виклик до націєтворчого процесу і стимулює можливість створення оновленої нації.

Об'єднана структурно-функціональна модель націєтворчого та конфліктологічного потенціалу історичної психології в умовах мультикультурності виглядає як два пентатетраедри один на одному: верхня частина – це націєтворчий потенціал, нижня – це конфліктологічний потенціал, і дуже важлива точка перетину, яка є й ідеєю консолідації, й ідеєю деконсолідації національної спільноти.

Концептуальна схема націєтворчого/конфліктологічного потенціалу історичної психології в умовах мультикультурності дає нам можливість розглядати елементи, категорії філософського осмислення, принципи, механізми, результат прояву цих тенденцій (див. таблицю).

Концептуальна схема націстворчого/конфліктологічного потенціалу історичної психології в умовах мультикультурності

Структурні елементи	Категорії філософського осмислення	Принципи	Механізми	Результат
Ідея консолідації / деконсолідації етнокультурних спільнот у складі нації	Різноманітність середовища, змінення	Мультикультурність, поліетичність	Установлення партнерських відносин / розбрат	Оновлена нація / асимільоване населення
Суб'єкт – історична психологія як наука, спільнота вчених / історична психологія як данність	Рух, розвиток	Символотворчість, смислоутворення	Психоісторична реконструкція / психоісторична деконструкція артефактів	Модифікація історичної пам'яті / фальсифікація історичної пам'яті
Об'єкт розгортання ідеї консолідації – нація; об'єкт розгортання ідеї деконсолідації – населення	Простір, час, тривалість, порядок змін	Національний міф / квазінаціональний міф	Психорезонанс (спільний ритм, синхронізація, звукові архетипи) / Психодисонанс	Нація як суб'єкт / нація як об'єкт
Мотивація до СВ ЕКМ / індивідуалістична мотивація до роз'єднання	Організованість, самоорганізованість	Ціннісно-смысловий континуум націєтворчості / деструктивні автостереотипи	Індивідуальний мультикультуралізм / закритість стосовно до інших культур	Дія консолідації в СВ ЕКМ / дія розбрату

Закінчення таблиці

Політико-психологічні технології консолідації нації / політико-психологічні технології пригнічення націєтворчого потенціалу	Міра – врівноваженість між імпульсом та відгуком на нього	Конструювання нової картини світу / застаріла картина світу, моральність, що впливає з них	Практики по створенню консолідуючого національного міфу / практики протидії консолідаційним процесам	Соціокультурні технології на основі історичної психології в освіті та мистецтві / маніпулятивні технології
Мультикультурність як ресурс оновлення нації / культурна глобалізація як виклик існуванню нації	Зв'язність (єдність), системність	Ствердження національної самосвідомості / занепад національної самосвідомості	Катарсис, сповідальність / самоприниження, культивування комплексу меншовартості	Модернізація традицій / нівелювання традицій
Оновлена нація / асимільоване населення	Якість – перехід кількості в нову якість	Самоініціатива нації в глобальному просторі / саморуйнування нації в глобальному просторі	Формування позитивного образу майбутнього нації / формування негативного образу майбутнього нації	Розвиток громадянського суспільства / занепад громадянського суспільства

Отже, надамо обґрунтування зв'язків між елементами структурно-функціональної моделі націєтворчого та конфліктологічного потенціалу історичної психології в умовах мультикультурності (на підґрунті історичної пам'яті) – НКПП.

Почнемо з того, що історична психологія може розглядатися як суб'єкт націєтворення в умовах мультикультурності і, за нашим тлумаченням в цьому напрямі, є соціально-психологічною парадигмою

вивчення психічних явищ, зумовлених історичною та культурною єдністю людей, глибинно-психологічними передумовами їх взаємодії та спільної діяльності, що визначають, зрештою, спадкоємність культурно-історичних смислів і цінностей та уможливають конструювання політико-психологічних проєктів майбутнього великих соціальних груп в умовах мультикультурності. Щодо останньої цікаво звернутися до тенденцій, які проявляються в багатьох соціальних дослідженнях [1–9], де мультикультурність розглядається як вплив політики мультикультуралізму, як результат практики інтеграції мігрантів у полікультурне середовище західноєвропейських країн. Ми пропонуємо досліджувати мультикультурність у контексті глобалізації, і не тільки у горизонтальному зрізі – як взаємодію культурних смислів, цінностей різних регіонів, країн, ментальностей, а й у вертикальному зрізі – як прояв взаємодії цінностей і смислів, що закарбовані в історичній пам'яті. Модель НАКОПП дозволяє розглядати різні історичні епохи, які в собі в знятому вигляді несуть ті чи інші важливі для націєтворення цінності, оприєвнені міфами, і ці міфологічні утворення продовжують своє існування в історичній пам'яті сучасників і мають певний прогностичний потенціал. Від того, що ми виділяємо в історичній пам'яті, які події вважаємо знаменними, значущими, залежить, який образ майбутнього ми на сьогодні акцентуємо.

Історична пам'ять в предметно-понятійному полі соціальної психології – це соціально-психологічний феномен колективного та індивідуального відтворення (усвідомлення) минулого досвіду, що має архетипову природу, опосередковується сьогоденням та виконує функцію моделювання майбутнього спільноту та особистістю, сприяючи трансформації їхньої свідомості в процесі націєтворення. Такий погляд на історичну пам'ять видається доповнювальним до багатьох визначень в інших соціальних науках і відкриває можливість саме через особистість, через колективного суб'єкта (етнокультурна, регіональна спільноти) дослідити, як спільні переживання певних історичних подій можуть викликати мотивацію до етнокультурної міфотворчості, до спільного вчинку, у результаті якого і буде консолідуватися нація. Це розлогий процес, що потребує соціально-пси-

хологічних технологій, які вже певною мірою розроблялись нами на попередніх етапах дослідження. Це технологія творення консолідуючого національного міфу на основі спільного вчинку, пов'язаного з історичними подіями, які виділяли учасники формувального експерименту 2009–2012 рр. у Південному (Одещина), Центральному, Західному (Львів, Луцьк, Івано-Франківськ) регіонах, переважно студентська молодь (18–26 років, n=600). Результати були обнадійливими – оптимістичний образ того, як Україна може прямувати далі в умовах глобалізації та мультикультурності [1].

Можливо за допомогою певних механізмів пройти шлях (піднятися) від “я”, індивідуального авторського бачення культурно-ціннісних презентацій, до “ми”, тобто сформулювати цінності і смисли на рівні спільноти, колективного суб'єкта, нації. Ці напрацювання було покладено в основу подальших досліджень, і на сьогодні працюємо над вдосконаленням моделі націєтворчого потенціалу історичної психології в умовах мультикультурності. Основним його сенсом є те, що розглядаємо можливості під час націєтворення враховувати не тільки чинники, які зазвичай співвідносяться з нацією (наприклад, держава як об'єднувальний елемент, єдине право, спільна територія проживання, наявність різнорідних етносів для більшої консолідованості держави), але доєднати до цих важливих елементів націєтворення також ті, які стосуються етнічності: пасіонарний імпульс, що несе основну ідею етносу, релігія та культура, географічний фактор (клімат), менталітет (матриці колективного несвідомого), спосіб існування (економіка, побут, звички, поведінка, вплив сусідів, зовнішнє середовище). Для націєтворення в умовах мультикультурності, на наш погляд, дуже важливо створити такі умови, за яких може зреалізовуватись мотивація окремих індивідів і спільнот (етнокультурних груп), шукати певні цінності і смисли, які б об'єднали і доповнили культурно-ціннісні континууми, що вже сформувалися впродовж історичного шляху цих етносів. Для України це значуще саме тому, що багато подій на історичному шляху пов'язані не тільки з українським етносом, а й з іншими, які тут проживають, сьогодні дуже важливими для консолідації

видаються такі механізми як катарсис, сповідальність, також символотворчість і смислоутворення. Вони дають можливість через “вчування”, аналіз культурно-історичних контекстів, опрацювання символів, смислів піднятися на рівень усвідомлення, що ж саме та чи інша історична подія може нам дати зараз для консолідації. Пропонуємо авторську структурно-функціональну модель націєтворчого потенціалу історичної психології в умовах мультикультурності (рис. 1).

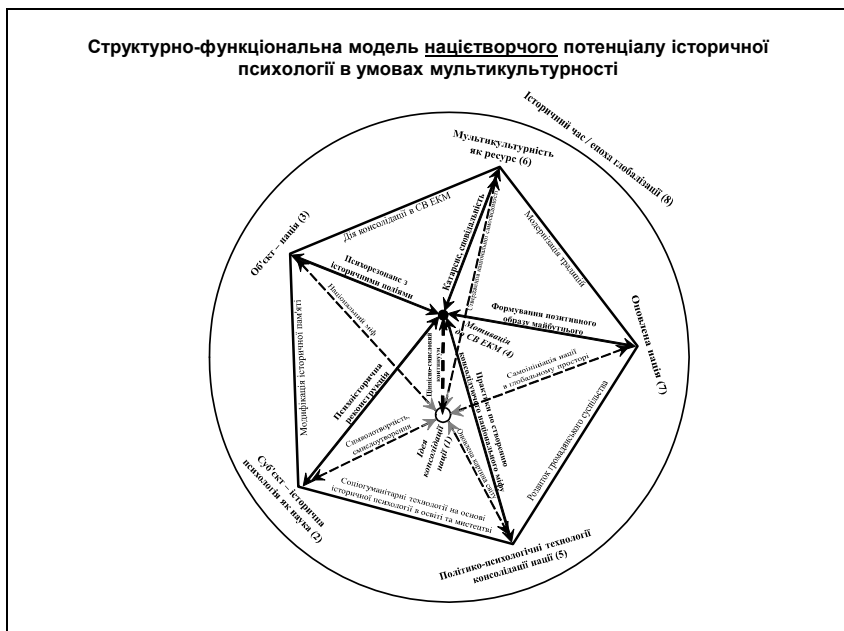

Рис. 1. Структурно-функціональна модель націєтворчого потенціалу історичної психології в умовах мультикультурності

У даній моделі акцентуємо, що центральним, імпульсним началом є ідея консолідації нації, яка перебуває в постійній динаміці. Суб'єктом, який розробляє цю ідею, є історична психологія як наука. Важливо підкреслити, що це не тільки напрацювання вчених минулих епох, які

залишили свої важливі відкриття, але спільноти людей, що вивчають дану проблематику і вносять свій суб'єктний потенціал у цю насправді дуже складну тему. Об'єктом ідеї консолідації є потенційна нація, тобто народ, який перебуває на етапі трансформації національної спільноти чи, так би мовити, "пересотворення створеного". Спільна вчинкова діяльність різних етнокультурних груп (через формувальний експеримент, через певні тренінгові форми) призводить до дії консолідації в спільному вчинку етнокультурної міфотворчості. Це підсилюється мультикультурністю як ресурсом. Доречно враховувати не тільки культурні особливості окремих етнокультурних груп, а ще й підключати контексти культурних надбань інших країн. Тобто модель може працювати не тільки всередині однієї країни, а й для того, щоб знаходити консенсус та інтегрувати цінності й смисли країн-сусідів (наприклад, конфлікт Польщі й України), а також ЄС тощо. Очікуємо в результаті всіх зусиль 7-му позицію – оновлену націю. Проблематика в тому, що остання постає саме завдяки тому, що її учасники є "індивідуальними мультикультуралістами", синтезуючи всередині свого "я", у власній психіці ціннісно-смысловий континуум різних культурних регіонів, різних історичних епох, особистість стає більш динамічною, відкритою і може працювати на консолідацію, не втрачаючи власних культурних особливостей (у т. ч. пов'язаних з етносом, релігією, мистецтвом тощо).

Звернімося до концептів, пов'язаних з конфліктологічним потенціалом історичної психології і запропонуємо структурно-функціональну модель конфліктологічного потенціалу історичної психології в умовах мультикультурності (рис. 2). Тут історична психологія розглядається вже не як наука-суб'єкт, а як даність, певне підґрунтя, що склалося впродовж історичного шляху в свідомості і несвідомому певних етносів. Імпульсом цієї конфліктологічної сторони вже є стихійна ідея, що постає як ідея деконсолідації нації, об'єктом впливу є вже не нація, а населення.

Тут культурна глобалізація (6-та позиція) є викликом, який постійно становить загрозу для того, щоб нація могла постати як суб'єкт у глобалізованому просторі. Якщо негативний сценарій збудеться, то Україну складатиме асимільоване населення.

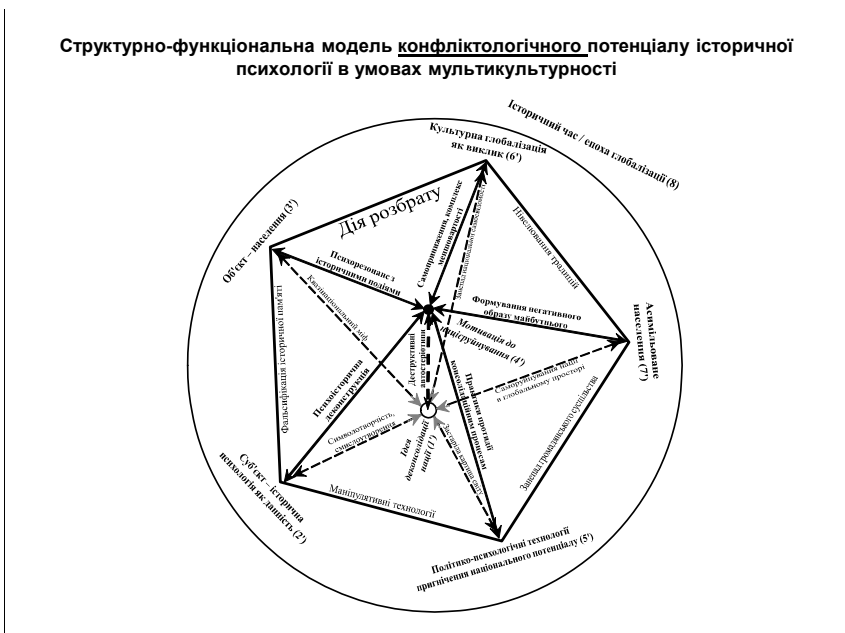

Рис. 2. Структурно-функціональна модель конфліктологічного потенціалу історичної психології в умовах мультикультурності

Насамкінець, акцентуємо поєднання цих двох моделей (у точці 1–1'), де націєтворення протистоить ідеї націєруйнування, пригнічення національного потенціалу. Це відображено у структурно-функціональній моделі націєтворчого та конфліктологічного потенціалу історичної психології в умовах мультикультурності (рис. 3).

Якщо подивитися на цей варіант, то дуже важливо колективному суб'єкту – тобто представникам історичної психології та інших суспільних наук – впливати таким чином, щоб верхня частина цієї моделі, консолідуюча, давала імпульс для перетворення негативних явищ, наприклад, стереотипів, пов'язаних з колективними травмами, чи комплексом меншовартості. Щоб відбувався певний баланс (у точці 1–1'), причому він був динамічним, спроможним зустрічати виклики деконсолідації.

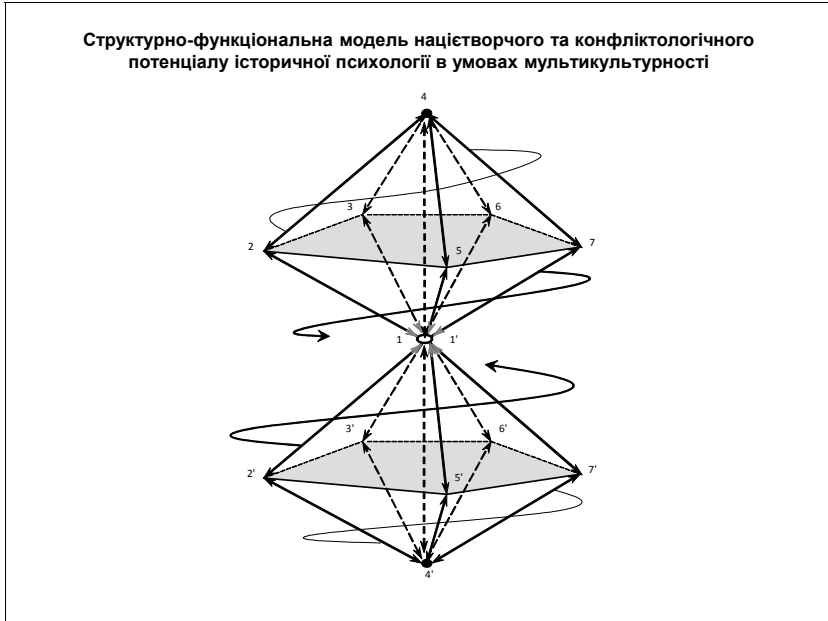

Рис. 3. Структурно-функціональна модель націєтворчого та конфліктологічного потенціалу історичної психології в умовах мультикультурності

З'ясуємо можливості консолідації етнічних груп та особистостей в соціальній роботі на основі принципу мультикультуралізму. Для цього розглянемо особливості мультикультурних суспільств у пост-модерністському ракурсі та проінтерпретуємо соціетальне підґрунтя мультикультуралізму. Одна з відмінних характеристик мультикультурного суспільства – заперечення ієрархії культури, культурного розподілу на центр і периферію, примат горизонтальних зв'язків над вертикальними. Усе це зближує мультикультуралізм з практикою постмодерних спільнот [3].

Зокрема, відповідно до офіційної політики мультикультуралізму в Канаді етнічні відмінності приймаються тією мірою, якою індивіди можуть ідентифікувати себе з культурною традицією їх вибору, але

тільки в тому випадку, якщо ця ідентифікація не порушує прав людини, права інших і закони країни [10]. У зв'язку з цим постає проблема соціетального підґрунтя політичної практики мультикультуралізму. Оскільки воно, з одного боку, обумовлює зазначені вище горизонтальні зв'язки культур в мультикультурній спільноті, а з другого – подолання людиною меж своєї ідентичності і визнання цінності інших культур у власній самореалізації. Останню тенденцію ми співвідносимо з індивідуальним мультикультуралізмом [1].

Дослідники мультикультуралізму сходяться на тому, що невід'ємною рисою сучасних спільнот і навіть умовою їх розвитку є культурна складність [1], [2], [11], [12]. Вона відтворюється під впливом різних факторів, викликаючи проблеми міжкультурних комунікацій, міжетнічних відносин, етнічних конфліктів. Проблема полягає в тому, що культурні системи розглядаються як свого роду карта, яка при всій її наповненості етнографічними типажамі насправді є тільки умовним і статичним відображенням неповторного багатства рельєфу [11]. Погляд на культуру тільки як на архетип, а на етнічну ідентичність – як на біосоціальний організм заперечує рух і розвиток культурних форм, ігнорує роль особистісної стратегії вибору, проектної діяльності людей, політичних приписів та управлінських процедур [11, с. 163]. У сучасному світі окреслилися нові тенденції і канали культурного ускладнення, нові технічні та інформаційні ресурси руйнування культурної норми або монокультури без обов'язкової маргіналізації її носіїв, з'явився феномен і концепт культурної гібридності. Процес цей має глобальний і, швидше за все, незворотний характер. Ті країни та регіони, які знайдуть адекватні політичні відповіді, – виграють, ті, що будуть зволікати, – програють. У зв'язку з цим виявляється дискусійною соціально-культурна природа сучасних націй. Саме багатоетнічне співгромадянство, а не етнічні групи і релігійні громади є нині основними виробниками культурного капіталу [11, с. 164]. Нація в сучасному розумінні – це історична, культурна та соціально-політична спільність людей у межах державного утворення, що перебуває під єдиною суверенною владою та усвідомлює власну спільність на основі єдиних цінностей при збереженні культурної складності. Остання

може стискатися і поступатися місцем громадянському націоналізму (патріотизму) у роки політичної централізації і загальногромадянських потрясінь і набувати актуалізовану стару і знову здобуту різноманітність в епоху демократизації, деколонізації та масових міграцій. Усе це відбивається в перевірненій і широко застосовуваній формулі націєбудування – “єдність у різноманітті” [11, с. 165].

Виокремлюючи нез’ясовані частини цієї проблеми, зазначимо, що загалом, етнічний “ренесанс” пов’язується дослідниками з ускладненням когнітивної, інформаційної структури сучасного світу, що зумовлює відродження етнічності на основі своєрідного “інформаційного фільтра”, який дозволяє впоратися з інформаційним навантаженням [1]. У зв’язку з цим актуальною виявляється соціальна політика та соціальна робота з урахуванням соціетальних складових мультикультуралізму [13].

Соціетальна психіка, за визначенням О. А. Донченко, – це продукт історико-культурного шляху певного соціуму, який утілює, зокрема, кліматичні, географічні, ландшафтні умови життя народів, що проживали на даній території, а також традиційні умови і форми задоволення їхніх основних потреб, взірці діяльності та поведінки в цих умовах, настанови на ті чи інші реакції, певні мисленнєві та духовні спрямування. Дійсно, соціетальна психіка – це своєрідний каркас, на якому вибудовуються суспільні психологія, свідомість, культура і який є ґрунтом для прийняття чи неприйняття тієї чи іншої соціальної політики зокрема. Політична практика мультикультуралізму, заснована на соціетальному підґрунті, безпосередньо відбивається у практиці соціальної роботи [2].

У найзагальнішому вигляді “мультикультуралізм” передбачає визнання правомірності та цінності культурного плюралізму, і з цієї причини вважається, що всі сучасні держави зобов’язані надавати своїм культурним, етнічним і релігійним групам рівний соціальний статус. Несхожість і відмінність класифікується не як другосортне і чуже, вони оцінюються просто як “інше”; в цій ситуації етнічні меншини стають об’єктом особливої уваги [4; 5].

“Мультикультуралізм” розглядається нами як політична практика, що реалізується в соціальній роботі щодо неконфліктного співіснуван-

ня в одному життєвому просторі різнорідних культурних груп. Соціальна фасилітація такого типу стверджує повагу до відмінностей, але при цьому не відмовляється від пошуку універсальності. Тобто взаємодія культур відбувається через координацію, а не субординацію [1].

Термін “мультикультуралізм” використовується в різних значеннях залежно від контексту (політичного, емпіричного або філософського), а також залежно від того, про який з чотирьох основних типів мультикультурних суспільств йдеться. До цих типів належать імперії, що існували до епохи сучасності; поселення в новому Світі; колоніальні і колишні колоніальні суспільства; нарешті, постнаціональне мультикультурне суспільство, характерне для сучасної Північної Америки та Західної Європи. Але об’єднуючим усі ці мультикультурні суспільства є рівноправне існування різних форм культурного життя.

Загалом, політика мультикультуралізму може носити як пасивний, так і активний характер. У першому випадку вона передбачає толерантне ставлення до культурного різноманіття, у другому – активну підтримку і заохочення цього різноманіття.

Зазвичай окреслюють такі сфери політологічного застосування поняття “мультикультуралізм”: 1) описове використання терміну, при якому поняття “мультикультуралізм” характеризує суспільство, яке має складний етнокультурний склад; 2) нормативну або ідеологічну сферу використання терміну, в якій мультикультуралізм позначає специфічну групу політичних принципів; 3) сферу політики, де мультикультуралізм – це низка політичних заходів [11].

Отже, мультикультуралізм як ідеологію західного суспільства можна розглядати як особливого роду ідеалістично-прагматичну (характерну саме для Заходу) концепцію соціального життя.

Можна констатувати, що ліберальна модель мультикультуралізму зіткнулася з неприйнятністю її неєвропейськими культурами і це є викликом сучасності. Демографічні зміни, що відбуваються в західних країнах, уже в найближчому майбутньому спричинять трансформації культурної політики. Тому пошук альтернативи, з одного боку, традиційній концепції національної ідентичності, а з другого, ліберальній моделі мультикультуралізму потребує створення нової парадигми [5], [7], [9], [12].

У зв'язку з цим великого значення набуває позиціонування освітою і засобами масової інформації консолідуючого національного міфу, який сприяв би розвитку національної ідентичності як результату колективної ідентифікації представників різних етносів у межах однієї держави [14].

3. ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Розвинуто уявлення про структуру та функції націєтворення на основі історичної пам'яті та принципу мультикультурності, що відобразилось у комплексній структурно-функціональній моделі націєтворчого та конфліктологічного потенціалу історичної психології в умовах мультикультурності (НКПП). Ця модель відтворює логічно пов'язані між собою структурні елементи, які складають, з одного боку, націєтворчий, з другого, – конфліктологічний потенціал історичної психології.

Історична психологія в розробленій моделі виступає і як наукова парадигма, спільнота вчених, колективний суб'єкт націєтворення, і як даність, що відбиває соціально-психологічні особливості історичного досвіду етнокультурних спільнот, що вибудовують націю.

У центрі моделі – ідея консолідації/деконсолідації етнокультурних спільнот у складі нації, причому вона розгортається на основі принципу мультикультурності, який постає у двох взаємообернених варіантах: індивідуальний мультикультуралізм – культурна глобалізація.

Полюсність представлених у моделі тенденцій самоініціації/саморуїнування нації постає у системі соціально-психологічних механізмів, інтегральним серед яких виступає механізм спільного вчинку етнокультурної міфотворчості і відповідно дія консолідації в цьому вчинку чи навпаки, дія розбрату етнокультурних спільнот. Обґрунтована доцільність виокремлення таких багаторазово пов'язаних між собою структурних компонентів націєтворчого потенціалу історичної психології в умовах мультикультурності: ідея консолідації нації; суб'єкт – історична психологія як наука; об'єкт – потенційна нація; мотивація до спільного вчинку ЕКМ; політико-психологічні технології консолідації нації; мультикультурність як ресурс; оновлена нація, історичний час епохи глобалізації, історична пам'ять.

Запропонована модель НКППП дає можливість підійти до застосування соціально-психологічних технологій націєтворення в умовах мультикультурності в різних регіонах України та прогнозувати соціально-психологічні прояви консолідаційних процесів у ході культурного діалогу та конфронтації в різних країнах та міжнародних відносинах.

Список використаних джерел

1. Яремчук О. В. Концептуалізація феномену мультикультуралізму в теорії етнокультурної міфотворчості особистості. *Особистість у просторі культури* : матеріали V Севастопольського міжнародного науково-практичного симпозиуму, 27 червня 2013 р. Севастополь : Рібест, 2013. 190 с.
2. Веретевская А. В. Перспективы и препятствия для политики мультикультурализма в консолидированных демократиях Западной Европы : дис. ... канд. полит. наук : 23.00.02. Москва, 2012. 209 с.
3. Вовк Д. Мультикультурализм как технология социально-политической регуляции современного гетерогенного общества. *Administrarea Publică: teorie și practică. Chișinău*, 2013. Nr. 77/1. P. 101–105.
4. Тейлор Ч. Мультикультуралізм і політика визнання. Київ : Альтерпрес, 2004. 172 с.
5. Kymlicka W. Minority Rights go to the international level. *Comparative constitutional review*. 2008. № 6, P. 17–41.
6. La Citoyennete multiculturelle. Une theorie liberie des minorits, trad. fr. P. Savidan, La Decouverte, "Textes a l'appui", 2001. 280 p.
7. Guéant C. annonce un durcissement du droit d'asile. 25 nov. 2011. URL : <http://www.liberation.fr/politiques/01012373796-claude-gueant-annonce-un-durcissement-du-droit-d-asile>
8. Widerspruche in Taylors liberalem Multikulturalismus / Zwischen Assimilation und Multikulturalismus von Prof. Dr. Berthold Löffler. Hochschule Ravensburg-Weingarten, 2011.
9. Glazer N. We Are All Multiculturalists Now. Cambridge, Mass.; London, England : Harvard Univ. Press, 1997. 179 p.
10. Ульянова М. Е. Мультикультурализм в условиях миграционных процессов: социокультурная политика и практика : дисс. ...канд. культурологи : 24.00.01 / Рос. акад. гос. службы при президенте РФ, 2008. 120 с.

11. Тишков В. Российская полиэтничность в мировом контексте. *Россия в глобальной политике*. Т. 11. № 5. Сентябрь-октябрь, 2013. С. 160–174.
12. Castoriadis C. *The Imaginary Institution of Society*. Transl. by K. Blamey. Cambridge : Polity Press, 1987.
13. Донченко О. А., Романенко Ю. В. Архетипи соціального життя і політика: глибинні регулятиви психополітичного повсякдення. Київ : Либідь, 2001. 334 с.
14. Яремчук О. В. Психологія етнокультурної міфотворчості особистості : монографія. Одеса : Фенікс, 2013. 431 с.

References

1. Yaremchuk O. V. (2013). *Kontseptualizatsiia fenomenu multykulturalizmu v teorii etnokulturnoi mifotvorchosti osobystosti* [Conceptualization of the phenomenon of multiculturalism in the theory of ethnocultural myth-creativity of the individual]. “Osobystist’ u prostori kultury”: materialy V Sevastopolskoho mizhnarodnoho naukovo-praktychnoho sympoziumu, 27 chervnia 2013. [“Personality in the space of cultures’ : Materials of V Sevastopol International Scientific and Practical Symposium, June 27, 2013] Sevastopol’ : Ribest, 2013. 190 p., P. 184–187. [in Ukrainian]
2. Veretevskaya A. V. (2012). *Perspektivy i prepyatstviya dlya politiki mul'tikul'turalizma v konsolidirovannykh demokratiyakh Zapadnoj Evropy*: dis. ... kand. polit. nauk : 23.00.02. [Prospects and obstacles for the policy of multiculturalism in the consolidated democracies of Western Europe : dis. ... political science : 23.00.02]. Moskva, 2012. 209 p. [in Russian]
3. Vovk D. (2013). *Mul'tikul'turalizm kak tekhnologiya social'no-politicheskoy regulyatsii sovremennogo geterogennoogo obshchestva* [Multiculturalism as a technology of social and political regulation of a modern heterogeneous society]. Administrarea Publică: teorie și practică. Chișinău, 2013. 77/1. P. 101–105. [in Moldovian]
4. Teilor Ch. (2004). *Multykulturalizm i polityka vyznannia* [Multiculturalism and politics in life]. Kyiv : Alterpres, 2004. 172 p. [in Ukrainian]
5. Kymlicka W. (2008). Minority Rights go to the international level. *Comparative constitutional review*. 2008. 6, P. 17–41. [in English]
6. La Citoyennete multiculturelle. Une theorie liberie des minorits, trad. fr. P. Savidan, *La Decouverte*, “Textes a l'appui”, 2001. 280 p. [in French]
7. Guéant C. (2011). Annonce un durcissement du droit d'asile. 25 nov. 2011. <http://www.liberation.fr/politiques/01012373796-claude-gueant-annonce-un-durcissement-du-droit-d-asile> [in French]

8. Widerspruche in Taylors liberalem Multikulturalismus. Zwischen Assimilation und Multikulturalismus von Prof. Dr. Berthold Löffler. Hochschule Ravensburg-Weingarten, 2011. [in German]

9. Glazer N. (1997). *We Are All Multiculturalists Now*. Cambridge, Mass.; London, England: Harvard Univ. Press, 1997. 179 p. [in English]

10. Ul'yanova M. E. (2008). *Mul'tikul'turalizm v usloviyah migracionnyh processov: sociokul'turnaya politika i praktika* : diss. ... kand. cultural st. : 24.00.01 [Multiculturalism in the conditions of migration processes: sociocultural policy and practice: diss. ...kand. kulturologii : 24.00.01]. Ros. akad. gos. sluzhby pri prezidente RF, 2008. 120 p. [in Russian]

11. Tishkov V. (2013). *Rossijskaya poliehtnichnost' v mirovom kontekste* [Russian polyethnicity in the global context]. *Rossiya v global'noj politike*. T. 11. 5, Sentyabr'-Oktjabr', 2013. P. 160–174, p. 163. [in Russian]

12. Castoriadis C. (1987). *The Imaginary Institution of Society*. Transl. by K. Blamey. Cambridge: Polity Press, 1987. [in English]

13. Donchenko O. A., Romanenko Yu. V. (2001). *Arkhetypy sotsialnoho zhyttia i polityka: hlybynni rehuliatyvy psykhopolitychnoho povsiakdennia* [Archetypes of social life and politics: the deepregulations of psychopolitical everyday life]. *Keiv : Lybid*, 2001. 334 p. [in Ukrainian]

14. Yaremchuk O. V. (2013). *Psykhologhiia etnokulturnoi mivfotvorchosti osobystosti* : monohr. [Psychology of ethno-cultural multivital creativity of a person : monogr]. Odesa : Feniks, 2013. 431 p. [in Ukrainian]

Yaremchuk O. Structural-Functional Model of Nation-Building Potential of Historical Psychology in the Conditions of Multiculturalism

The structural-functional model of nation-building potential of historical psychology in the conditions of multiculturalism is offered, the possibilities of consolidation of ethno-cultural groups and individuals in social work are emphasized on the basis of the principle of multiculturalism. Features of multicultural societies in the postmodernist perspective are considered; Interpreted societal basis of multiculturalism.

The problems of understanding and managing the cultural diversity on the region level, states and national communities' level and even on the individuals' level were difficult to be solved today. Therefore it is important to consider the conditions that are necessary and sufficient in order to consolidate communities in the social work that are different in cultural orientation.

The purpose of the article is to find out the possibilities of consolidation of the ethnic groups and individuals in social work on the principle of multiculturalism.

The aim of the article is realized in the following tasks: 1) consider the characteristics of multicultural societies in a postmodern perspective. 2) to interpret societal foundation of the policy of multiculturalism. The challenge of the multicultural society is the negation of culture hierarchy, the cultural division between center and periphery, the primacy of horizontal connections over the vertical ones. All this brings multiculturalism to the practice of postmodern communities.

The principle of a multicultural society is to take ethnic differences to the extent that individuals can identify themselves with the cultural tradition, but only if their identification does not violate the human rights and the laws of the countries. In this regard, there is a problem of societal basis of political practice of multiculturalism. As it is, on the one hand, makes the above horizontal communication of the cultures in a multicultural community, and on the other hand – makes person to overcome the limits of his/her identity and makes person recognize the value of other cultures in own self-realization. The postmodernity project of modern multicultural reality focuses on the harmonization of the concepts of “Self”, “Other”, “Alien” in the individual and social space and appeals to the idea of cultural dialogue. In these circumstances, the individually multiculturalism is necessary. The individual multiculturalism – is person`s ability in the existence process, to create new values and meanings at the crossroads of different cultures. The ethnic identity that was achieved through the ethnic self-identity of the individual in the social work, including personally acceptable ethnic traditions, values and meanings of creativity, the empathy and co-working experience as part of a collective subject – the nation.

Key words: structural-functional model of the nation-building potential of historical psychology; multiculturalism; consolidation of ethno-cultural groups; social work; personality.

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ДЕРЖАВНОЇ ПРИКОРДОННОЇ
СЛУЖБИ УКРАЇНИ ІМЕНІ В. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО**

**ЗБІРНИК
НАУКОВИХ ПРАЦЬ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ ДЕРЖАВНОЇ
ПРИКОРДОННОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ
СЕРІЯ: ПСИХОЛОГІЧНІ НАУКИ**

Виходить чотири рази на рік

Заснований у 2000 році

№ 3(11)/2018

УДК 159.9:355;37.015.3
ББК 68.68
З-41

ISSN 2617-8559(Print)
ISSN 2617-8556(Online)

Засновник і видавець:

**Національна академія Державної прикордонної служби України
імені Б. Хмельницького.**

Рекомендовано до друку рішенням ученої ради Національної академії
Державної прикордонної служби України імені Б. Хмельницького
від 25.09.2018, протокол № 3.

Редакційна колегія:

головний редактор – доктор психологічних наук, професор О. Ф. Волобуєва;
відповідальний секретар – кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник О. В. Царенко.

Члени редакційної колегії:

доктор психологічних наук, професор О. А. Матеюк; доктор психологічних наук, професор О. Д. Сафін; доктор психологічних наук, професор Є. М. Потапчук; доктор психологічних наук, професор Т. Д. Щербан; доктор психологічних наук, доцент К. В. Олександренко; доктор психологічних наук, професор В. І. Осьодло; доктор психологічних наук, професор М. І. Томчук; доктор психологічних наук, старший науковий співробітник С. Б. Олексієнко; кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник О. Ю. Андрощук.

Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія : психологічні науки / гол. ред. О. Ф. Волобуєва. Хмельницький : Видавництво НАДПСУ, 2018. № 3(11). 324 с.

У збірнику наукових праць уміщено наукові публікації вчених та науково-педагогічного персоналу академії й інших навчальних закладів та наукових установ. Призначений для ознайомлення громадськості з результатами наукових досліджень. Розрахований на науковців, педагогів та тих, хто цікавиться проблемами сучасної науки.

УДК 159.9:355;37.015.3
ББК 68.68

© Видавництво НАДПСУ, 2018

Зміст

ВОЛИНЕЦЬ Н.

Концептуальні положення технології психологічного забезпечення особистісного благополуччя в середовищі професійної діяльності5

ВОЛИНЕЦЬ Н., ЛАЗАРЄВА О.

Робота психолога військової частини з подолання стресового стану бійців в умовах сучасної війни 22

ВОЛИНЕЦЬ Н., МОКРІЮК Я.

Результати апробації соціально-психологічного тренінгу формування конструктивного стилю індивідуальної поведінки подружжя в молодих сім'ях для подолання конфліктних ситуацій 35

КАТОЛИК Г.

Континуально-ієрархічна структура професійної та особистісної складових концепції Я дитячого практичного психолога 54

КІРЕЄВА О., ТРЕУС А.

Методика професійно-психологічного відбору кандидатів для проходження служби в підрозділах кримінального аналізу 73

КОЛЕСНІЧЕНКО О.

Моніторинг психологічного стану військовослужбовців – учасників бойових дій, які повернулися до місць постійної дислокації 93

КОМАР Т.

Соціально-психологічні основи корекції емоційних проявів стресу педагогів у динаміці професійних криз..... 111

КРИШТАНОВИЧ Р.

Ефективність проведення професійного відбору кандидатів екстремального профілю діяльності 126

КУПЧИШИНА В.

Психологічні особливості розвитку “Я-концепції” прикордонників раннього дорослого віку 136

ЛОЗІНСЬКА Н.

Поняття бойового стресу та його наслідки у військовослужбовців 150

<i>МАКАРОВА О.</i> Особливості процесу професійної ідентичності поліцейських на етапі фахової підготовки	167
<i>МАТОХНЮК Л.</i> Програма розвитку інформаційної компетентності.....	179
<i>МАХЛАЙ О.</i> Проблемні питання визначення понятійного апарату дослідження розвитку творчого потенціалу офіцерів оперативно-розшукових підрозділів	195
<i>МЕЩЕРЯКОВ Д.</i> Технології розвитку суб'єктивної активності	210
<i>ОВЕРЧУК В., КУШНІР Ю.</i> Статеві-вікові особливості прояву булінгу в підлітковому віці.....	226
<i>PAVELKO I.</i> Conceptual model of physical and psychological rehabilitation of servicemen for the restoration of combat capability	238
<i>ПЕТЯК О.</i> Психологічні особливості ревностів як феномену подружнього життя	251
<i>ПІЗІНЦАЛІ В.</i> Основні чинники розвитку психологічної культури у майбутніх офіцерів	267
<i>ПОТАПЧУК Н.</i> Особливості виникнення та подолання паніки в умовах надзвичайної ситуації	278
<i>ЯРЕМЧУК О.</i> Структурно-функціональна модель націєтворчого потенціалу історичної психології в умовах мультикультурності	296